

Юрій Радченко *(Харків, Україна)*

Війна та нацистська окупація очима підлітка
Інтерв'ю з Галиною Гнатівною Хоткевич

Відома учасниця українського культурного життя¹ у Франції та з 1990-х — в Україні, музикознавець і писанкар, меценатка, донька видатного діяча першої третини ХХ ст. Гната Хоткевича, Галина Гнатівна Хоткевич народилася 2 червня 1929 р. у селі Високе, недалеко від Харкова. Її доля, як і долі інших жертв репресивної машини комуністичного сталінського режиму, була сповнена тяжких випробувань: голод, страх, безнадія...

Після арешту батька хату, в якій жили Галина, брат Богдан та їхня мати Платоніда Хоткевич, перетворили на гуртожиток. Матері довелося, переживши приниження, працювати у власному домі прибиральницею. Галина відвідувала школу у Високому. Коли ще був батько, вона навчалася грати на піаніно. Пізніше інструмент повернули, бо його було взято напрокат. Але Галина не могла позбутися своєї пристрасті до гри на піаніно, і мати водила її на безкоштовні курси у Харкові.

У червні 1941 р. Галина, склавши іспити в школі, разом з матір'ю поїхала до Києва. Там Платоніда влаштувала дочку до музичної школи — Галина виконала фортепіанну п'єсу В. Косенка, ще якісь музичні мініатюри, здобувши право навчатися у цій школі. Це було 21 червня 1941 р. Після цього події розгорталися стрімко. Початок нацистсько-радянського зіткнення, повернення у Високе, переїзд до Харкова, нацистська окупація, голод, виїзд на Захід... Під час усіх цих перипетій Галина загубила свою матір. Після цього з чужими людьми вона прибула до Кракова, потім до Парижа. Пішла до місцевої школи. Але досить химерно виглядала шістнадцятирічна дівчина серед малюків-однокурсників. Навчання довелося залишити та почати працювати. У 1954 р. Галина вийшла заміж за Олександра Козакевича, сина професора Харківського політехнічного інституту, відомого свого часу альпініста, який долав гірські вершини разом з наркомом юстиції та генеральним прокурором М. В. Криленком (1885–1938), а під час Другої світової війни емігрував до Франції. У шлюбі в подружжя народилося троє дітей, але у Франції життя не було легким та безтурботним. І 1963 р. родина переїздить до Рабата (Марокко). Через дванадцять років вони повернулися до Франції та оселилися у Греноблі, де вона мешкає і досі. Після повернення до Франції Олександр Козакевич залишив родину, і Галина змушена була виховувати дітей сама. Вона почала заробляти приватними уроками музики. Батьки, які віддавали своїх чад займатися до Галини, були задоволені якістю викладання та вмінням знайти підхід до дітей.

Зараз Галина Гнатівна залишається активною діячкою: створила меморіальний музей Г. Хоткевича у Високому, усі сили віддає на видання творів батька, опікується оздоровленням дітей в Україні, популяризує у друкованих працях українське народне мистецтво у Франції, сама виготовляє чудові писанки...

З пані Хоткевич я познайомився 10 травня 2005 р. Того дня в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбувався круглий стіл з приводу 60-річчя завершення Другої світової війни в Європі, де виступали історики з України, Канади, демонструвався фільм «Між Гітлером та Сталіним». Засідання проходило в аудиторії 2-49. Зайшовши до цієї аудиторії, я підсів до сивокосої жіночки, яка щось читала. Слово за слово, між нами зав'язалася розмова. Виявилось, що це донька славетного Гната Хоткевича — Галина. Потім почалися виступи доповідачів, жвавві, навіть гарячі дискусії та демонстрація кінофільму, що перервало наше спілкування. Після цього я попрохав у Галини Гнатівни дозволу провести з нею інтерв'ю. На цю пропозицію вона люб'язно погодилася. Наступного дня ми зустрілися о 14.00 біля пам'ятника В. Н. Каразіну. Вона була пунктуальна та прийшла вчасно. Ми піднялися на п'ятий поверх центрального корпусу університету, в аудиторію 5-62, та почали нашу роботу.

Для інтерв'ю з пані Хоткевич не використовувався якийсь спеціальний питальник. Питання з'являлися та ставилися у міру їх появи. Галина Гнатівна поводитися природно та розкуто, практично не намагалася замкнутися у собі, згадуючи якісь події, що були їй неприємні або викликали погані спогади й асоціації. Траплялися випадки, коли респондентка переривала розповідь, пригадуючи події, про які йшлося раніше. Крім того, виникали труднощі з хронологією. Наприклад, Галина Гнатівна часто плутала, навесні чи взимку якогось року відбулися події, про які вона згадувала.

Пані Галина Хоткевич справила приємне враження привітною, розумною, ерудованою співбесідницею, з якою можна говорити годинами, якщо дозволяє час.

Хоткевич Галина (далі — **Х. Г.**): Дуже, дуже для мене запам'яталося це. Бо я не бачила перерви між тим, як забрали батька мого [19]39-го року. І мені здавалося, що не було вже отих кілька років до початку війни. І ніби то війна почалася відразу. А перше, перший контакт такий, це був, коли ми жили в Високому. Я не пам'ятаю. Здається, восени німці зайшли до Харкова.

Радченко Юрій (далі — **Р. Ю.**): В жовтні місяці, 23... 24 жовтня.

Х. Г.: Отак в жовтні. В жовтні, приблизно в тому будинку, де ми жили в місті... в висилку Високому. Він Високий, тому що там гірка така невеличка, і коли забратися на погріб... Ну, у всіх погребі такі були. Були ж насипані... Знаєте таке? Те, що там таке ховали...

Р. Ю.: В мене таке на дачі.

Х. Г.: О! То заберешся на погреб — видно весь обрій Харкова. І от тоді ми побачили вперше, що літають там літаки, зенітки по них стріляють, там. Там була обо-

рона Харкова. Тобто — війна вже почалася давно, але до мене вона дійшла таким способом. Коли ото стояли ввечері і дивилися. І ввечері, і вдень інколи видно було. От. Потім вже дуже швидко німці підступали. У Високому ми навіть не бачили німців, але ж в оцей короткий такий час, коли німці дійшли і зайняли місто, то, здається, моя мама знайшла знайомих, котрі жили на Катеринославській... Катеринославській... бувшій Катеринославській, а тепер... потім я не знаю, як вона називалася. А тепер це Полтавський Шлях. То, що на Холодну Гору йде. Полтавський?

Р. Ю.: Угм.

Х. Г.: Так, Полтавський. Здається, що іде на Холодну Гору. І від центру до Холодної Гори. Вот, і там на тій вуличці... маму попросили, я думаю, якась знайома сім'я, котра в евакуацію поїхала. І тоді ми опинилися там, щоб зберегти ту квартиру. Ну і взагалі там зручніше було, бо в Високому вже нічого з продуктів не знайдеш. Та в місті так само. Місто було зруйновано, води не було. Так само. Нічого. І ось коли ми вже були там в цьому містечку, я бачила таке. Що по вулиці йшла... якраз з Холодної Гори — рештки оборонної ото ніби то армії. Оборонців.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Червона Армія. Тобто це не була вже армія. Це була якась така навала нещасних людей. Деякі без нічого, деякі невзуті, деякі без шапок, без касок. Це було щось страшне. Вони всім містом так йшли. Люди виходили, плакали, їм давали їжу. І все. Це було по Катеринославській, бо потім мені сказали, що воїн... в стратегії... коло Харкова, хто має Холодну Гору — той має місто. Значить, там захисний пункт, чи шо. Ну, а тут вийшли, Червона армія, а вже не мали Холодної Гори. От так йшла. Холодна Гора — це куди: на північ, на південь? Куди вона йде?

Р. Ю.: Та це не має великої різниці...

Х. Г.: Ага. От. Зі сходу на захід, звичайно. От потім була... ото кілька днів, ні, після того, як пройшли оці рештки армії. Вони дійсно нещасні були: обідрані, без всякої амуніції. Ну, як їм захищати місто. Вони пройшли. І почалася так... не знаю, скільки днів це тривало... але почалася, ну, трошки розбишацька така частина оцієї, оцього часу. Тобто люди всі ходили щось таке собі дістати. Ну, били магазини. Коло нас якійсь гастроном був. Дядько взяв якійсь (ну, це я пам'ятаю), дядько взяв гроші та яблука. Знаєте, такі, як бутафорні, коли виставлені. Він собі в кошик їх забрав. Ото це поруч було. І не стало ні хліба, нічого. Місто як мертве. Води не було. Там само. Бо зірвали водокачку, як то кажуть. Зірвали водокачку, ще відходячи, червоні. От, ну, і такі сумні дні були. Я ще пам'ятаю — мама не пускала нас... не виходила. Моему брату тоді було 15 років. Він каже: «Ось, щось там несуть». То носили патоку. Це якийсь... не цукровий, а ну той, що цукерки роблять... цукерковий завод був. І там стояли такі як цистерни з патокою. А патока — це з картоплі таке зварене, такий солод. Там на ньому щось робили. І ото люди ходили туди з відрами, хто з баняками якими. А по нашій вулиці йшов дядько, і в нього був лише мішок. І от ідуть, спішать, а за ним нитки тягнуться цієї патоки. Вона така густа, як густий мед. Ну, от Богдан пішов, мій брат, пішов, приніс відро цієї патоки. Мама його розлила по горщиках, по глечиках таких, і сховала. Деякі наверх. І от це я пам'ятаю. Що ще?...

Р. Ю.: Вибачте, а це з фабрики «Октябрь»?

Х. Г.: А-а-а-а, мабуть, «Октябрь». Де воно знаходиться, Ви, мабуть, знаєте краще за мене. А це йшли, значить, з міста по, це як Катеринославська, Холодна Гора. Ми тут жили, тут от на цьому *[показує рукою уявний маршрут на парті]*. Значить, тут кінотеатр якийсь був... кінотеатр, кіно, кіно отут, на розі булочна, хліб, тепер модернове дуже. Потім кіно... культурний заклад. А далі пожежна, пожежна. О, зрозуміло...

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: Майже з цього місця від кіно... А тут бублички такі смачні були, справжні, тепер таких не роблять. Вони варені в молоці. Не бачили, мабуть, таких. Вони не такі сухі, бублички, як тепер. Їси, що зуби можна поламати *[сміється]*. А то були такі варені в молоці, потім запечені з яечком, чимось там, і маком присипані. І вони всередині біленькі такі, порепані. О, от. І, значить, тут, звідси, тобто дядько йшов звідси з тою патокою *[нрзб.]*... а потім, коли все це побили, розбили, теж яскраво пам'ятаю: їхали німці... знов так з Холодної Гори. Ех-х-х-х... Вони їхали на мотоциклах. Оце зараз показують багато. Тепер я коли на вулиці бачу мотоцикл з прицепом, мені страшно стає — думаю, що то німці їдуть. От *[сміється]*. І німці так потихесеньку їхали. І чомусь зупинилися отут. Мама моя вийшла, я була на балкончику — боялася. А мама моя вийшла. Я взнала, що вона володіє німецькою мовою, бо-о-о-о шось так в них там головний спитав: «Wo wohnen Sie?» Це мама, значить, потім мені розказувала. «Wo wohnen Sie?» — «Де Ви живете?». Мама сказала, я — «Ах!»... я так здивувалася, що мама німецькою мовою говорить, а тепер бачу, що вчила. І її там лист один є німецькою мовою написаний... архів Гната Хоткевича... лист моєї мами до когось там. От і оце «Wo wohnen Sie?» відразу... я вже не пам'ятаю, що було. Вони, мабуть, пішли далі... Щось вони поговорили. Не пам'ятаю, не знаю, що, що було. Ось, потім почалася осінь голодна. Не така ще холодна, але коли почалася вже зима — ото вже нам припекло. Холодно, вода, значить, кудись ми ходили. Як ми ходили, оце бач... Холодна Гора, а це Катеринославська, кудись от сюди от так. По воду. Просто в річці брали воду. Приносили її додому, кип'ятили. Ото ходила, а відро — то воно тяжке. То лід став, то все наморозило. І ніхто сніг не прибирав, тоді ми на санчатах возили. А на санчатах треба було так: поставиш відро, а зверху кладеться такий хрестик з дощочок. Отак, щоб вона не хлюпалась, не вихлюпувалась. Оцей хрестик якось утримує воду. Отак от возили воду. І... тоді мама із братом, це ми були, значить. Він відразу... знаєте як німці... е-е... збирали молодіж... от...

Р. Ю.: Робота, да?

Х. Г.: Та ні, ще не на роботи. Вони... їх ніби призивали *[проти — Ред.]* загального ворога їхнього — комуністів, і нібито... це потім дізналася. Чи це так, чи це не так — я не знаю. Але відправили їх в... допоміжну таку якусь армію...²

Р. Ю.: Може, в поліцію?

Х. Г.: Е, ні, бо в поліцію треба було вже дорослим бути. Так хлопців набирали. Кажуть: «Будемо боротися з нашим... ворогом, а коли виборемо Україну, ваша буде Україна». І все таке. І всі так і побігли. Це було перше *[за]* таких часів. Зараз мені

кажуть, зараз. Що вони перші місяці отак набирали. Потім... ці хлопці... мій брат їздив, і все від нього новин не було. А ми з мамою, отож він і сидів потім, як зрадник чи що там, не знаю що. Але, але він дуже швидко зрозумів, що це не так. Це тепер я знаю. В його декількох листах, що я маю. І він зрозумів, і він був в такій пастці. Ну, куди подінешся? От [кашляє]... Мама, ми з мамою... мамуся працювала в Управі. Я зараз йшла по Сумській, знаєте, там якийсь технічний інститут радіо чи щось таке.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Против дома «Саламандри». І там була тоді міська... не міська, а районна управа, і не районна, а цілої округи. І був такий... ну, дуже хороша людина, українець з козацького роду Семененко. Бургомістром був³. Називалось «Bürgermeister» по-німецьки. Бургомістр або по-нашому що. По-російськи це як?

Р. Ю.: Городской голова?

Х. Г.: Городской... ні, не міській голова. Ну, «губернатор» по-царськи. Як це воно тепер [сміється]? <...> Ну, а там був Семененко. Ну, це дуже така світла людина. Він допомагав всім бідним, він так себе поводив. Він такого високого росту, він був юристом. І він був друг ще Гната Хоткевича, молодий друг, бо він був, молоденький зовсім був. Навіть приїздив до нас у Високий часто на своїй машині. Тоді. Ну, це ще батько. Значить, [19]35-й, [19]36-й, [19]37-й рік. І... катав нас на машині. Це ж було таке... таке явище незвичайне. Там такі вулиці були зеленесенькі, шпоришем заросли... Це ж не село, де є селяни. Це був висілок, навіть цим конем не часто їздили. А він їздив так швидко — 60 кілометрів на годину, [з захопленням] знаєте, розганяв курей, гуси там розскакувалися, коли він їхав. Насолода було. Оце був Семененко. Ну, я його так пам'ятаю оце з оцієї, з того автомобіля. А потім він створив... зробив так, щоби Гната Хоткевича архів можна було спасти. Бо, як це ми кинули той Високий, там хтось зайде, ніхто там тоді не жив... зайде, попалить папери в пічці, і все таке. А у батька дуже багато було документів всяких. І от завдяки Семененку вдалося нам взяти... вивезти. Це іще до... це, мабуть, був... і... липень або серпень вже... осінь була... така вже тепла осінь. До Львова, а у Львові його прийняв, цей архів, історичний музей. Тобто Архів історичного музею. Він зараз у Львові, у Бернардинському костюлі зберігається. От і там, значить... дуже багато паперів, дуже багато некінчених його творів. І все це, значить, завдяки Семененкові збереглося. Потім попав... звичайно, коли вже більшовики зайняли і Західну Україну, то Семенко попав в еміграцію. Куди ж він поїхав? Здається, в Німеччині був, потім ще десь. Потім був... в Німеччині і Аргентині під кінець. А з Аргентини він перебравсь до Америки. І там в нього є фундація Семененків на поміч там. Так завдяки ньому спаслися...

Це ще воєнні часи. І з того часу... А ще є згадка така. Повернемося до того часу, коли німці тільки ввійшли, коли почалося трошки зимно, то їх розселяли по квартирах. Бо ж нічого не було. І... нам поставили, як то кажуть, трьох чи чотирьох хлопців якихось, що жили в нас. В нас було дві кімнати. Значить, одна кімнатка ним, а одна нам. Оце на... Катеринославській. І вони такі веселі хлопці були. А [я] так думала: що ж це за вороги, такі от хлопці як молодесенькі, як Ви, скажемо [сміється]. І думала,

що таке... І один з них дуже... мене вчив по-німецьки говорити, там щось таке... вчив, а потім малювати. Він сідав, намалював одну риску. Я мусила таку риску малювати. Потім він ще щось, ще щось. Потім ми звіяли два малюнки. Він казав: «Це добре». Ну, просто так забавлявся. І потім ще трошки привчилася по-німецьки говорити. Він мене питав: «Який мій фах? Ви здогадайтесь». Я там казала те-то, те-то, те-то — бачила, як він малює. Кажу, що: «Ви художник». «Ні, ні, ні». Виявилось, що він боксьор. Отаке, бачите. Так що звичайна собі людина, забрали його в ту армію, отаке. І так відчувається. Коли навіть він ворог, прийшов в твій дім.... А він так себе поводи́в, ніби звичайна людина. Отакі бували, багато, багато... хлопці є всюди такі. І в усіх арміях. Всюди. І оті хлопці якраз розшукали оту патуку. Не знаю як. Приховану. І вони її вилізали всю *[сміється разом]*. Так що запасів не було.

Р. Ю.: Так що окупанти...

Х. Г.: Ага.

Р. Ю.: Такі «жорстокі». А рядові були взагалі ці солдати, яких поселили до Вас на квартиру, чи офіцерами вони були?

Х. Г.: Ні, це були, я думаю, рядові. Вони молоді зовсім хлопці, рядові були. Не офіцери... О, і ще таке згадала маленьке ще. Мама почала працювати як раз в оцій... міській... оцій губер...

Р. Ю.: Управі.

Х. Г.: Управі. О! О! Міська управа. І... десь там вона переписувала... все. Але там давали суп якийсь, суп без крупи. Там.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: І я ходила, значить, з цієї Катеринославської ходила а-а-аж туди, от туди на Сумську. Щоразу обідати. Колись я так ще йшла. Це ще на початку. Це знов-таки военного часу згадка. По Катеринославській, по цьому боці. І тут уже, доходячи уже до, до кінця. Там треба звертати. Так просто іду, дивлюся... як і зараз тротуари нерівні. Дивлюся — а тут мені щось перед очима. Так ніби щось, я дивлюсь — повішені. Троє чи четверо. І вони повішені. Це були нібито оті... коли ще Червона армія відступала, вони... їм було доручено... їм спеціально... чи це спеціально. Ви це чули? Чи то спеціальна служба, що мусила міни покласти. Всюди, в таких великих [будівлях. — *Ред.*], як-то в готель, вони поклали міни. І міни зірвалися, коли вже німці були. І якогось головного [хтось відкриває та зачиняє двері] вбили. І тоді вони взяли кого завгодно заложників та їх там повісили⁴. Тепер це я... Це Ви таке чули?

Р. Ю.: Так, це загальновідомий факт, що німці брали просто людей для, скажімо отак, щоб залякати населення.

Х. Г.: І залякати так отак. Це були мої перші повішені. Не знаю, скільки їх.

Р. Ю.: А коли це було? Місяць який був?

Х. Г.: Ой, золотко, це вже я не пам'ятаю.

Р. Ю.: Сорок другий рік вже був...

Х. Г.: А, сорок другий. Так, чекайте. Так, сорок другий. Ні, це в сорок першому почалася війна?

Р. Ю.: Ну, да, в сорок першому.

Х. Г.: Значить, це було в сорок першому ще.

Р. Ю.: В сорок першому..

Х. Г.: В сорок першому, це восени. Поки ще рік не пройшов. А потім в сорок другому.. восени. Це пізньої осені це було. А восени, може в серпні, ми вже виїхали в Київ. Це вже було в сорок другому. Там десь в мене є точна дата. Коли виїздили, я пам'ятаю — якось відчувалося, що все надовго. Надовго. І все дивилася, як те сонце... Ось вокзал, значить, так, а на захід, і сюди котилося сонце. Він так, може, стоїть, не знаю. Ну, з нашого товарового вагону було видно. Він відкритий такий. І були відкриті двері. Там було написано... а нето вже французький був... ну, все одно: «16 коней, або 40 людей». І от ми в тому вагоні сиділи. А я дивлюся на це сонце, і мені болісно якось стало. Я тоді дитиною була. Нібито прощалася з цим сонцем, взагалі. І... я з ним балакаю часто, з цим сонцем [*сміється*], якось ту енергію свою видає інколи, коли треба. Ну, і ото я плакала. На нього, на те сонце. І... отак і вийшло, що на півстоліття. На півстоліття покинула цей Харків. От. А ще... Бачите, воно так виринає. В тому ж, мабуть, сорок... першому.. в війну... взимку мамі ще якусь роботу дали. Бо в Управі не було ніякої роботи. Там наберуть кілька людей — чим там можна управляти. Вже і такої роботи не було. Спеціальної, чи що. І маму направили в якесь містечко. Це не містечко, а взагалі там було три-чотири хати. Село десь далі, а тут три-чотири хати — якась була зооветеринарна чи що... прибудя така. І довгий-довгий барак. І там, значить, якісь досліди. Там велися. Чи на конях, чи на коровах — я не знаю. Думаю, на конях. І... на кінці цього бараку довжелезного — це не барак, а просто як конюшня — на кінці така була кімнатка, і кухня, яку дали мамі, мамі і мені. Значить, ми там жили. Переїхали. Хтось туди відвіз. І мама була ніби кухаркою для полонених. А полонені ці були якраз, що забирали отак облогою на базар[і]... забирають усіх отут, або як заложники... або як не заложники. Просто, щоб вони постачали дрова німцям у хаті. І оце мені б цікаво було, якщо Ви знайдете. Це містечко називалося ВИБІС⁵. Це якась «исследовательская... ст.» — станція. Напишіть — ВИБІС. Напишіть <...> [*записую назву на клаптику паперу*]. ВИБІС, ага. Станція. «Исследовательская станция». <...> От, скажімо, в лютому мама готувала їм їжу. Їм... туди звозили...

Р. Ю.: Полонених, да?

Х. Г.: Полонених та цивільних. Тобто люди, яких брали в облогу. Ось на базар прийде, і заберуть. І вони ходили так через ліс, дерева рубати. Рубали дерева. І німці їх потім відвозили. От. А мама їм, значить, варила їжу і роздавала. От підходила з чаном. Ой, там багато було. Може двісті, сто чоловік, чи що. Багатенько. От, і мама їм роздавала їжу, і інколи голки чи там нитки, таке, передасть, щоб ніхто не бачив, щоб ніхто не бачив. Але наглядали за ними не німці. Наглядали за ними якісь урки страшні, люди, які п'янужили. В німецькій формі. Оце не знаю, як це вийшло. В німецькій формі. Ну, просто бандити такі. І їх... ті поліцаї. Ті, що були поліцаї⁶.

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: І їх поставили наглядати за цими людьми. Вони там п'яничили, мамі там дуже вільно було. Там сходити, щось передавати. І пішки мама ходила, якось вона йшла по вулиці... пішла по вулиці до міста. І понесла листи. Там один якийсь був

професор. Просто пішов на базар, його забрали. Другий ще хтось був, нібито то знайоме прізвище було, і все. Отаким чином вона понесла ці листи туди, у Харків, і мусила прийти через кілька днів. І оце саме страшне. Мама не було. Я оце у своїй кімнатці сиджу. Там мені щось таке — дрова треба було. Я знаю, де дрова лежали. Чомусь це ввечері було. Ввечері, а ще вдень бачила: вони копали там рів. Нечистоти там виливали, все. Дивлюсь: вони копаються, там сніг ще був. Копають, копають, копають оці... поліцаї так звані. Вони ж... [нрзб.], а потім під вечір я хотіла піти по дрова, але чомусь не пішла, бо страшно було. Почула вистріли: «То-то-то, то-то, то-то». Якись нерівні такі. Ну, вистріли — війна, війна, все таке. Потім пішов сніг, і лише вранці я вийшла, бо ввечері боялася. Вийшла я туди по ті дрова — і-і-і-і! Дивлюсь — ями ті уже засипано, засипано, снігом засипано, і все. Ну, я так підійшла, і там койде було видно постріляних оцих людей. Їх постріляли поліцаї. Звичайно, їм було наказано німцями. От. А потім я втекла відразу. То думаю: піду краще в ліс по дрова, далі. І, значить, посиділа, посиділа, і пішла до лісу. Нас в хаті був цей барак, і вони ходили туди десь. До лісу. Ну, я вийшла. Думала: завжди валялося. І там я бачила, що один виліз і не, не дійшов, замерз. Оцього пораненого. На дорозі. Оце такий страх. Але саме гірке було може день, два після цього... І вже нічого ні німців, ні тих поліцаїв нема. Спокій. Я забулася, так сиділа. Через день-два прийшла мама пішки із двома дружинами оцих людей. І оце вони подивилися, це страх... страх, як вони там... як завжди плакали, страждали... Що поробиш? Вже постріляні вони лежали. Оце таке, може, ніхто такого не знає. Бо це було в такому ВИБІС... закинутий якийсь куточок. От. І тоді... А, бачите, так не згадаєш відразу, воно приходиться. Через декілька часу, уже, по-моєму, весна, пам'ятаю, була, вже нібито весна. І зайчик... зайчика якась там заховалася з цієї станції — «исследовательская станція». І я пам'ятаю: вона вилізла звідкись із зайченням. Щоб щось, значить, пошукати, травички, чи що там було. Ви не знаєте, зайчики ось так от дивляться [показує]. Коли так головою. І вона на мене головою... все. Ну я її якось спіймала. Не її, а зайченятко. Ні. Тільки зайченятко. Чого це так, не знаю. Ну, таке як іграшка мені було. Я його годувала там і все. От. [Коротка пауза]. Добре... тоді... [коротка пауза] приїхали червоні. І цей... в цю нашу кімнатку поселили якогось вишого такого.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Вони проходили просто ці місцевості. Лише на ніч. І мама якось, чи то вечерять, щось таке там. Вони день постояли. І вона бачить в нього... бібліотеку. Він поставив... польова його ця сама валіза, ця сама. І там книжки. І вона там побачила книжку Гната Хоткевича. Вона так, збентежилася, і вона: «Чи спитати, чи спитати?» Вона його спитала: «А що, у вас Хоткевич издається?» Он так на неї подивився. І сказав тільки: «Издається». І більше нічого. А це «издается» в нього була «Кам'яна душа». Вона ще не була видана. Оце, «Кам'яна душа». Коли це вона була видана? От. То старе видання. Може, [19]28-го року. [19]28-го. Бо [19]28-го ще Гната Хоткевича видавали. Видали його вісім томів. І відразу зняли, тому що... дуже вже було там антисоветське все. Тобто антисоветського нічого не було. Там було просто про українське життя. Але зняли. Тобто це вже ці в мене тільки два томи є. Вони зі мною?

Ні. Два. Оце, мабуть, [19]28-го року. А після [19]28-го нічого не видавали. От. Значить, оце червоні кудись поїхали. Потім знову чомусь... німці з'явилися. Танкова дивізія якась. Ну вони просто проїздили, це ж вони всією Україною. Там зупинялись. Довго. Чомусь там зупинились біля цього самого... Три там хатки. Чи то води шукали, чи то щось таке. От. І зайшов якийсь в нашу хату. Води брати... я вже не пам'ятаю, чому. А тут на ліжку оте зайченя. Воно там теж спало. Під ковдрою. І вилізло, знову так головою на нього. І він цапнув за вухо. Потім, коли вийшли... там танкова дивізія була. Це, мабуть, есеси були, мабуть. Мабуть, оті, що прийшли визволяти Харків⁷. Бачите, Ви мені і дату поставите на це все. Він забрав зайченя. Отак от. Його там тримали. Він там щось кричав своїм товаришам. І так вони поїхали з моїм зайченям. От. Таке. Ну а потім вже — львівські в мене спогади. Оцей поїзд, що проїздив по всіх розбитих і розбитих станціях. Постоїть тут, бо там щось розбомбили. Їдемо сюди. Так доїхали до Львова. Значить, це був вже сорок третій. Так? <...> А часто... я ж мала була, не запам'ятовувала, скільки часу пройшло, щоденника не тримала. Якби знаття, щоб щоденник тримала. Значить, щоденник — це книжечка, то вже пізніше. В останні роки війни, коли ми вже йшли пішки через Німеччину... і не знаю. Зі Львова, коли почало вже бухати. Коли Львів зайняли?

Р. Ю.: 27 липня [19]44-го року.

Х. Г.: Липня, ага. Весна сорок третього, і липень сорок четвертого. І оце почало бухати. Почали їхати в поїзді. І в поїзді доїхали, по-моєму, до Угорщини. А там на кордоні Угорщини і Німеччини є таке село. Називається Дикешаба, Дикешаба. Це все літо було в Дикешабі. Могло бути літо. Ага. Кінець.

Р. Ю.: А зі Львова так...

Х. Г.: За селом, там, де ми жили в Дикешабі, були будинки євреїв, яких виселили. Бо я там пам'ятаю, коли ми зайшли, все ніби... Будинки були порожні, і нікого не було. Ото сказали: «Селіться там». І отак кілька місяців прожили. Значить, це було — кінець літа... сорок четвертого, ага, сорок четвертого... ще восени я розгубилася з мамою. Я кажу: «ми». Але коли зі Львова виїжджали, то там зібралася ціла група таких, що не хотіли попадати в руки до червоних. Ну, там різні були. Була одна співачка з Києва, Мінченко. Я її дуже добре пам'ятаю. Її, та її дочку Наталку, яка була моєю подругою. Там була дуже цікава людина — Софія Николаєвна Тутова. А я її зустріла зараз в книзі. Книга дуже гарна, одеського видання, про Блока. Двохтомник у мене є. Я його якось не читала. Не, не дійшло. А тепер, коли взяла, напала на цю Соф'ю Николаєвну Тутову. Це все про Блока. І гадки про всіх. Вона була, ну, якоюсь кузиною Блока. І вона в нашій цій групі подорожувала. В Венгрії... в Венгрії в оцій Дикешабі... Чи там чи десь... значить, група така була. Оце музикант... а моя мама — вона служила нібито *[відриваються та зачинаються двері]*... з'явилось таке бажання заробляти на хліб, бо нічим було годувати. Це деякі бурти на полі робили не німецькі, а ці самі венгерські. Картоплю якусь брали, що вони на зиму туди складають. На полі складають. Так засипають землею його. Оце було, що варили, і все таке. Бо в них нічого не було. Несеш, несеш на собі якийсь рюкзак, і кошик, і валізку якусь і все. От. І тут нас збирали якось. Це була зима сорок четвертого... ні, осінь

ше. Ну, десь назбирали дівчат оцих самих. Тут от. І вчила нас, розповідала цікаве, в неї життя цікаве і все. І мені особливо запам'яталося... і от тоді я почала малювати, замальовувати, бо десь вже викинутий знайшла зошиток маленький. І він був чимось обклеєний солодким. Воно, Ви знаєте, як таке, як ніби крохмаль такий трошки. Такі ямочки, та ніби таке. Я покуштувала — воно ніби солодке. Так я його підлизувала шодня *[сміється]*. Так від нього нічого солодкого не залишилось. Я писала, та замальовки деякі. І ось в мене є замальовка доньки Соф'ї Николаєвни... Соф'ї Николаєвни, на жаль, нема. Я бачу, вона теж, як ото у Шевченка: «А ще на лихо сердешна хита головою». Знаєте, старенька була, похита головою. От. Та в неї була дочка Наташа. Ну, до Наташі пристав якийсь Васька. Ну Васька, Наташа. Вони там разом то, то. І Васька пішов на роздобітки, і якийсь він приніс курку. Десь там звернув голову і приніс. А варити ні в чому. А є такі штуки від снарядів німецьких, отакої форми приблизно *[показує розмір руками]*. Отакі, що снаряди в них. А тут вони трошки гофровані були. Я зараз їх на товкучки бачила.

Р. Ю.: Гільзи, да?

Х. Г.: Ні, не гільзи, а то, що... ну, скажімо, коробка, в якій ховалися ці самі снаряди. Вони — так не покладеш. Вони всі були чіпки якісь. За чіпками виймали, варили все, що могли. Борщ там якийсь з тих-сих листиків. І оце, значить, Васька розпалює вогонь. Там якісь тріски. Бере і розпалює вогонь. І оце горить вогонь, і ота штука на тому. А то курку він приніс, то ті всі виходили. Це ті, що могли щось артистичного такого зробити, щоб не красти, і все, вони зробили таку летючу театральну трупу. Хтось там міг співати. Ото Наташа з Ваською — був дует. Дуєтом співали *[наспіває мелодію]*. Оце таке. «Сама садик я садила./Сама буду поливать». Це вони таке співали. От. Потім хто ще? Були ще акробати. Жінка і чоловік. І в них донечка. І оту донечку отак от вигинали. Поки вона ручками своїми ззаду діставала п'яточки. Неї так з дитинства привчили, що вона все гнучка була. Підкидали, і чого тільки не робили. Вона худюша. Оце було. Потім там якийсь співак та п'яниця був. Гарний голос в нього. І була тьотя Оля, яка потім мною опікувалася, і її чоловік. А він був юристом і крав картоплю *[сміється]*. От. А у Франції. Оце вони мене довели до Франції випадково. А у Франції він зробився шевцем. Так в нього адвокат-сапожник, так в нього було адвокат-сапожник. «Який Ваш фах?» *[сміється]* — «Адвокат-сапожник». Це Париж... це було в Парижі, в квартирі. Ну ото коли Васька приніс курку, вони знову кудись ішли на якийсь роздобітки. І Наташа каже Соф'ї Николаєвне: «Мамочка, ты курочку сваришь?». «Да, дочечка, сварю». «Только перышки снимии. Ты снимешь перышки?» «Да». Ну, от вони пішли. А коли повернулися, питають: «Ну как, мамочка, сварила курочку? Перышки сняла?». «Перышки сняла». «А кишечки вынула?» «Нет, я кишечки не вынимала *[сміється разом]*. Оце Соф'я Николаєвна. <...> Я вже не знаю, що там її. І як. І зварила цю курочку. От в цій групі, бачите, які талани були все. А ми з мамою... артистичних тих не було... якийсь-то хисту. Вона їм була як за режисера. Щось ставила там. От. І якийсь вони, так, тільки молоді, значить. Тільки бабусі і діти лишалися на місці, а оце вже летюча була група. Просто артисти такі вибрані. І вони дуже далеко швидко кудись ходили. Таким

чином Наталкіна мама, значить, і... Соф'я Ніколаєвна була одна. Наташка, здається, пішла з Ваською туди і не повернулася. От. Вийшло так, що вони вийшли туди, і не могли повернутися. Бо там румунський фронт... Міг бути там, не фронт, а кордон з Угорщиною?

Р. Ю.: Ну, з Угорщиною...

Х. Г.: З Угорщиною, Румунією щось таке.

Р. Ю.: Так, ну звичайно могло... міг бути, але звичайно.

Х. Г.: Кордону цього не було, і вони, мабуть, зайшли... тут кордонів не було, а тут історично, це Ви, певно, знаєте, коли румуни відкрили свої кордони, щоб їх звільнила Червона армія.

Р. Ю.: Це, якщо я не помиляюсь, мабуть, літо, літо сорок четвертого року.

Х. Г.: Літо. <...> Кінець літа... щось таке. Сорок четвертого. Оце в цей час тому вони вже не вернулися. Ну, долю моєї матері... Потім вони попали до Праги, вона якось дібралася. Її зробили чеські папери. Але там була оця сама служба СМЕРШ.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: «Смерть шпIONам». Після війни все це. Це вже. Бачите. З того часу. Це вже сорок з чимось я вже маму не бачила. Ні брата, ні маму. От. Так що вона попала, значить, до Антоновича, професора Антоновича... Володимира Антоновича. Це ще друг Гната Хоткевича. Старенький вже був, вона його доглядала. А Дмитро Антонович тепер в Америці, о, треба буде зв'язатися з ним. Дмитро був тоді в тюрмі в Чехії. І коли зв'язалася з ним, кажу: «Розповідьте, коли моя мама там була». Він каже: «Я знаю, що вона дуже піклувалася про мого батька, дуже допомагала, а потім не знаю, бо потім сам був в тюрмі». Оце такі долі були. Потім лише опинився в Америці. От. І, значить, отак мама от, здається, двічі її визивали кудись там, питати, що і як. Вона каже: «Я чеською мовою». Показує фальшиві папери. Ну, вони кажуть: «Ми знаємо, що Ви не [не чешка. — *Ред.*]... Що Ви тут робите?» Каже: «Я дітей шукаю. Дітей коли знайду». — «Почему Вы не возвращаетесь на Родину?» Вона каже: «Дітей от знайду, щоб ми разом повернулися». Не вийшло, не вийшло. Її забрали, на десять років засудили. У п'ятдесят сьомому вона вийшла на свободу. Це так. Ну от війна для мене так закінчилася. А я з оцими самими, Кіреєвими, той, що адвокат, і його дружиною, попали випадково, це там написано в мене [у спогадах. — *Ред.*]. Випадково через французький Червоний хрест... Червоний хрест попали до Франції.

Р. Ю.: Це коли було?

Х. Г.: Сорок п'ятий. Травень сорок п'ятого.

Р. Ю.: Війна закінчилася.

Х. Г.: Оце «Гітлер капут». Ми стояли в лісі. З того самого... як називається? З Угорщини ми якось попали до Німеччини. Ще там останні сорок п'ятого року, весною. Ще там були в якомусь Рабенштайн. О, Рабенштайн — це містечко, яке розділилося. Раніше воно було одне, а тепер воно розділене річечкою якоюсь. І ось там воно в Німеччині, а в Венгрію тоді не можна було пройти. Просто я з дітками їхала. Зупинилася, сказала: «О, Рабенштайн, то я тут знаю». І виходжу, і не пізнаю. Замок є, але він в другому боці. Нічого не розумію, все не таке. Я ж пам'ятаю, що

так було. Він по відношенню до річки з другого боку. Я тоді запитала, де набирали ми бензину, і там стояли, якийсь дідусь був. Я кажу: «Слухайте, що таке? Я пам'ятаю, що під час війни в мене Рабенштайн, якимсь не те». І він мені (бо вони дуже люблять про це говорити), німці кажуть: «Ви, мабуть, були з того боку Рабенштайн, котрий завжди був одним містом, а ото з того боку, і Ви туди не проїдете». От так от він мені сказав.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: Це вже було... тепер вже можна поїхати, поїдете в цей Рабенштайн — побачите. І от звідти я вже побачила, як німці тікають. Німці загнали в той Рабенштайн, то замок був, то був ставкою. Нишпорили десь на горіщі, і знайшли такий одяг якийсь дивний. Мов дитячий одяг. Так курточка, як тепер носять до половини, і штани, які трохи коротші, але це був одяг, як Соф'я Николаевна після це пояснила, що одяг, робочий одяг танцюристів.

Р. Ю.: Угу.

Х. Г.: І туди був евакуйований якийсь балет з Берліну. Під час війни там був балет. Була величезна зала з роялем. Соф'я Николаевна звичайно мені уроки зразу давала. Дякую Соф'ї Николаївні, бо я цими самими уроками заробляла єврики⁸ ці самі. У Франції. Я заробляла тим, що давала уроки музики. Дуже, тепер — найкращий мій учень тепер в консерваторії паризькій, «Сильвулле». Таке буває. От Соф'ї Николаївни пригодилося. От, значить, оцю, оцей одяг, ми взяли собі по костюмчику. Це як намальовані в цьому зошитку⁹, так ми в цьому костюмі. Венської опери, венська опера *[сміється]*. От і там, значить, квартирували німці. І там був такий Шульг, гауляйтер¹⁰, котрий дуже любив коней. А ми, ті самі втікачі, які в долині жили, і він нам... ми мусили там картоплю чистити, щоб їм щось помагати. І один німець приніс нам ножечки такі, щоб тонесенько шкірку зрізати, щоб більше було картоплі. А Шульц такий — викрути не його, а нас: «Ви викиньте ті ножі і ріжте, щоб побільше коням було очисток тієї картоплі» *[сміється]*. Це такі смішні були ситуації. І от одного разу я там навіть міну підірвала, бо там замок старовинний. Зі старовинного лишилося якесь таке підвалля. Значить, підвалля, там дірок повно, а з того підвалля є вихід туди, то і вихід був... якийсь таємничий хід. І от ми в м'яча гралися в новому приміщенні. М'яч туди зайшов. А там було написано «Achtung, Minen»¹¹. І, значить не можна пройти. І я кажу: «Я знаю». Оббігла ото так. А там не написано було, вони боялись партизан чеських. Там не написано було, що це...

Р. Ю.: Заміновано, так?

Х. Г.: Заміновано, ага. Отих, що напали, не було. Я оці двері, тяжезні такі, товсті такі, такий ключ, щось таке. Ну я їх відчинила, взяла того м'яча. І йду, зачиняю двері. Як виходить дитина. Я їх зачиняю, вони не зачиняються, я ще, а на третій раз воно як бухнуло. Там щось таке прив'язано було, що... як мене то спасло, коли я відчинила. А... так робили, щоб не відразу бухнуло, хто відчиняє. А через якийсь час.

Р. Ю.: Це треба, щоб хтось пройшов...

Х. Г.: Пройшов і зачинив за собою двері. Ах! Та це мене м'яч спас. І от з тієї дірки від замка на мене дихнуло так сильно вітром, і [я] в шипшину. І я в тій шипшині

сиділа і дрижала. Були там Шульц нагорі, це в мене намальовано навіть. Тут якась ста... стара іконка. І, бачите, іконка мене спасала. А там Шульц стоїть [нрзб.]. Серед білого дня ніхто не нападає.

Р. Ю.: Ага.

Х. Г.: А йому сказали: «Мабуть, оця дівчина пішла за м'ячем». Йому сказали. Він мене добре налаяв. Тільки ввечері приповзла вся поколота, подряпана. Тьотя Оля мене там. О, і одного разу будять мене вночі тьотя Оля: «Ходім, німці відходять». Відступають, треба, значить, за ними. Бо вони знають, в який бік іти, де там Захід [сміється]. Неясно було, ніяких газет, телебачення не було. І оце ми пішли за цими німцями. Аж до того, як [нрзб.]... не так ховалися, щоб не нагримали, боялися їх. Але потім вони самі нас побачили. І все це по-іншому. Вони самі вимінювалися. Мінjali у селян на щось таке. Цивільну одягали одержу і змивалися. От. Ну, а потім вже кінець війни. І це попали в Червоний хрест. Але це постійно мені відгукується. В голові. Навіть, коли зараз з цим шестидесятиріччям... телебачення, де тепер тільки не бачите. Бачите зараз? Солдати, бомби і все це, ніби знов все це переходить в пам'яті. От. Ну це все, що я могла сказати.

Р. Ю.: А як прізвище Вашого учня, що в консерваторії?

Х. Г.: А?

Р. Ю.: Прославився що.

Х. Г.: Жамар Буже. Давайце я Вам напишу [пише на клаптику паперу]. Його батько пожежник, а мама живе так. Прийшла до мене дитина така — Жамар. Він не дуже такий на весь мир, але... [коротка пауза]. Проф., професор — проф. [пише на клаптику паперу назву консерваторії, в якій виступає її учень]. Це консерваторія стара і непо-рушна, нічого, а побувати трошки далі, а новенька консерваторія — там велике модернове, там Пале Басти, біля Бастилії. О. І він там, значить, викладає, а приїздить він до Гренобля, тому що підробляє. Я вчила його, як акомпаніювати. Це дуже йому прийнялося. Коли він був студентом, то він заробляв. Щоб виступати, треба бути добрим піаністом і добрим співаком... [нрзб.].

Р. Ю.: Ну дякую Вам, дякую.

¹ Галина Хоткевич, зокрема, є авторкою таких робіт: *Хоткевич Галина*. Коло не замикається//Науково-творча конференція «Гнат Хоткевич та українська культура». — Рівне, 1992. — С. 3–6; *Хоткевич Г. Г.* Слідом за пам'яттю (Упорядник тексту А. Бола-больченко). — К., 1993. — 64 с.; *Хоткевич Г.* Коло не замикається: Спогади про батька. Листи до Гната Хоткевича (від театрального митця В. Кобачка, кобзаря І. Кучеренка, Я. Полфьорова, В. Щепотьєва у 1902–1928 рр.)//Родовід. — 1993. — № 6. — С. 61–69; *Про Гната Хоткевича* (Спогади про намір створити музей Г. Хоткевича у сел. Високому на Харківщині)//Бандура. (Нью-Йорк). — 1993. — № 45–46. — С. 1–3 (підпис: Ганна Хоткевичівна); *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлини/Упорядники Анатолій Болабольченко, Ганна Хоткевич. — К., 1994. (Прим. ред.)

² Богдан, брат Галини Хоткевич, з квітня 1943 р. служив у допоміжних військах артилерійського корпусу СС № 03903 «В». У квітні 1944 р. його було переведено

зв'язківцем артилерійської частини СС № 101. Як зв'язківець у лютому 1944 р. брав участь у бойових діях проти 9-ї американської армії на Західному фронті, а в березні 1945 р. — в боях на озері Балатон. Потрапив у полон до альянтів. Переданий радянській окупаційній владі в Німеччині у лютому 1946 р. Відбув покарання. З 1961 р. доля Богдана Хоткевича невідома (*Болабольченко А. Вибране (біографічні нариси)*. — К., 2005. — С. 114–116).

³ Олександр Семененко став обербургмістром м. Харкова у 20-х числах квітня 1942 р. (*Скоробогатов А. В. Харків роки німецької окупації (1941–1943)*. — Харків, 2004. — С. 139).

⁴ Йдеться про вибух бомби уповільненої дії 14 листопада 1941 р. на вул. Дзержинській, 17, закладеної радянськими підривниками перед відступом Червоної армії з Харкова. Результатом цієї акції була загибель командира 68-ї піхотної дивізії генерала фон Брауна (*Старинов И. Г. Операція прошла успешно//В боях за Харьковцину*. — Х., 1978. — С. 128). Каральні акції окупаційної влади не змусили чекати на себе довго. Вже 14 листопада за наказом коменданта Харкова було розстріляно 50 осіб та 1000 було заарештовано. Головною метою подібних акцій нацистів було змусити населення міста взяти участь у розмінуванні (*Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944)*. — М., 1974. — С. 142). Одночасно з цим, як засвідчено у «Повідомленні про події в СРСР» СД № 156, «поряд з іншими були заарештовані євреї-чоловіки і на знак спокути повішені» (*Скоробогатов А. В. Харків роки німецької окупації (1941–1943)*. — Харків, 2004. — С. 73).

⁵ Значення абрєвіатури Г. Хоткевич невідоме. Можливо, якась біологічна станція.

⁶ Найімовірніше, йдеться про загони допоміжної караульної служби — *Hilfwachmannschaften*.

⁷ Йдеться про танковий корпус СС Пауля Хауссера у складі дивізії «Райх», «Адольф Гітлер» та «Мертва голова», який під керівництвом генерал-фельдмаршала фон Манштейна 14 березня 1943 р. вибив із Харкова Червону армію (див. *Хене Х. Черный орден СС. История охранных отрядов*//hene_arhiv_cherniyyi_orden_ss_istoriya_ohranniyh_otryadov.html#ТОС_id3070051).

⁸ Йдеться про грошову одиницю Європейського Союзу — євро.

⁹ Йдеться про рукописні спогади Галини Хоткевич.

¹⁰ Назва посади не відповідає дійсності, бо, згідно з ієрархією в нацистській Німеччині, гауляйтер (*Gauleiter*) — це голова гау, партійно-адміністративної одиниці. У 1938 р. їх було 32, а 1942 — 42 (див.: *Herbert U. Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor under the Third Reich*. — Cambridge, 1997. — Р. XV). Найімовірніше, цей термін було вжито як синонім слова «начальник».

¹¹ Нім. «Увага, міні».